

A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél

Második rész

Molnár Gábor*

Abstract Aristotle's typology of the things that exist by nature. Part Two.

The first part of the paper (Molnár 2022) examined the typology Aristotle proposes as the extension of the term “things that exist by nature” in *Physics* B.1 and compared it to passages containing similar typologies in the Aristotelian corpus, most importantly *Metaphysics* Δ.8, Z.2, H.1, *De Caelo* Γ.1, and *Meteorology* A.1. The comparative analysis revealed that – even though Aristotle introduces the lists in different philosophical contexts, and one can find several instances of discrepancies between them – there is a remarkable level of coherence between his verbal definitions, given in different texts, of the genus of which the items in the lists are the subtypes. Part Two (appearing here) sets out to analyse the structure of the typologies one by one, and uncovers a set of common structuring principles behind them. Although the individual passages make use of these principles in rather diverse ways, the texts can be ordered according to the degree of complexity they display. The concept of body proves to be the most important structure-building factor and a general scheme is suggested as underlying all the passages. Part Three (appearing in a later issue) will go on to scrutinize individual items on the lists one by one: the elements, inanimate natural objects, living beings and their parts, celestial bodies, and the heaven. It will also discuss the chronological relations between the texts and, most importantly, the impact Aristotle's revisionist treatment of the concept of substance has on his typology. Based on the findings, at the end of the paper a cautious attempt will be made at an interpretation of the Aristotelian concepts of nature and substance in terms of the sociology of knowledge by connecting them to his concept of autarky (central in another part of his philosophy).

Keywords Aristotle's natural philosophy, concept of nature, theory of substance, types of natural substances, revisionist metaphysics, autarky

(folytatás az 50. számból)

Eddig a hat arisztotelészi felsorolás összevetésénél a tételek közötti megegyezésre vagy eltérésre irányult a figyelmünk, majd az elemzésbe négy további releváns szöveghelyet bevonva, megállapítottuk, hogy a listák minden esetben ugyanannak a kategóriának, a

* MATE NI Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék

Email: molnar.gabor@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0001-8153-5143

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik:
CC-BY-NC-ND-4.0.

természeti szubsztanciának az altípusait jelenítik meg. Erre az egyezésre a következő magyarázat kínálkozott. (1) Arisztotelész a *Kategóriákban* nyelvi-logikai elemzések alapján kidolgozza a kategóriák logikáját, azon belül pedig a szubsztancia [*usia*] mint kitüntetett kategória fogalmát, paradigmaként – anélkül, hogy erre reflektálna – a természeti létezőket tartva szem előtt. (2) Természetfilozófiai-természettudományos műveiben, legalábbis amikor általános elméleti áttekintést nyújt vagy vizsgálódásai programját fogalmazza meg, a természet fogalmából indul ki és a természet révén létező dolgok vizsgálataként fogja fel a „fizikát” mint második filozófiát. Eközben azonban mindig bevonja a szubsztancia korábban kidolgozott fogalmát is az elemzéseibe. (3) Az első filozófia körébe tartozó, ma metafizikainak nevezett vizsgálódásai során viszont a szubsztancia nyelvi-logikai fogalmának az ontológiai vonatkozásait igyekeznek feltárni. Itt ugyanakkor ismét csak a legkevésbé vitatott alkategória vagyis a természeti szubsztanciák kategóriája a kiindulópontja. Vagyis a természetfilozófiai elemzésekben a szubsztancia ontológiai primátusa, a metafizikai vizsgálódásokban pedig a természeti szubsztanciák ismeretelméleti primátusa miatt, de mindig ugyanaz a kategória, a természeti szubsztancia alkotja a kiindulópontját.

A következőkben azoknak a rendezési sémáknak az összehasonlítására térünk rá, amelyekbe egy-egy felsorolás tételei illeszkednek, vagyis a listák szerkezetét, illetve a köztük levő homológiákat és esetleges diszkrepanciákat vizsgáljuk.

A tipológiák mélyszerkezete és koherenciája

Mielőtt azonban az összehasonlító szerkezeti elemzésbe belekezdénénk, tisztáznunk kell egy további, mindeddig szintén figyelmen kívül hagyott kérdést: milyen sorrendben célszerű tárgyalni a szöveghelyeket. A legtermészetesebb minden bizonnyal az volna, ha kronológiai sorrendben vizsgálnánk meg őket, ezzel remélhetőleg képet nyerve Arisztotelész elméleti fejlődéséről is. Sajnos azonban az arisztotelészi művek keletkezésének időrendi viszonyairól még annál is kevesebb megbízható ismeretünk van, mint Platón dialógusai esetében. Ezért e legegyszerűbb az volna, ha a művek tradicionális sorrendjéhez tartanánk magunkat – eddig, az első részben, ezt tettük, amikor a listák egységesítő elvét vizsgáltuk. Ez azt jelenti, hogy a Bekker-féle összkiadás sorrendjében (tehát növekvő Bekker-szám szerint) haladnánk végig a szövegrészekben. Ez a természetfilozófiai művek esetén összhangban lenne azzal a renddel, amelyet a *Meteorológia* első könyvének első fejezetében maga Arisztotelész fogalmaz meg (lásd Molnár 2022, 71.). A *Metafizika* esetében azonban jól tudjuk, hogy a könyvek hagyományos sorrendje problémákkal terhelt. A számunkra érdekes négy könyv közül kettő, a Zéta és az Éta elég természetes egységet alkot, feltehetően eleve egy műként íródott, még mielőtt a ma *Metafizikaként* ismert szövegkorpusz központi részévé váltak volna, a Delta és a Lambda könyvek viszont eredetileg önálló művek voltak. Az előbbi egyfajta filozófiai terminológiai szótár, amelyet beékeltek az imént említett, viszonylag koherens szövegkorpusz bevezető-problémafelvető-programadó részének (ABΓE könyvek) két könyve közé; az utóbbi pedig az e bevezetőben felvázolt program alternatív kidolgozásaként fogható fel. A legfontosabb, és ez a természetfilozófiai szövegekre is érvényes: ha tematikusan egymás után következőnek is tűnik két szövegrész, nem tudhatjuk biztosan, hogy az ebben az értelemben későbbi szöveg nem az előbbinél korábban keletkezett-e,

és ezért korábbi, más felfogást tükröz, nem vesz figyelembe valamely későbbi arisztotelészi felismerést stb.¹ Mindezt figyelembe véve a harmadik lehetséges sorrend szerint haladunk a következőkben: az egyszerűbb, elemibb struktúrárt tartalmazó szövegektől a komplexebb szerkezetek felé. Csak a rekonstrukció végigvitele után vizsgáljuk majd meg (a harmadik részben), hogy a belőle kibontakozó *virtuális gondolati fejlődés* mennyiben áll összhangban azzal, amit Arisztotelész vonatkozó műveinek kronológiai viszonyairól tudunk.

Tipológia avant les lettres

(A Kategóriák)

A *Kategóriák* 2–5. fejezetét paradox módon joggal tekinthetjük az általunk vizsgált természetiszubsztancia-fogalom magstruktúráját burkoltan tartalmazó – vagy előrevetítő – forrásszövegnek, noha sem a „természet” kifejezés, sem az általunk vizsgált tipológia nem jelenik meg benne tematikusan. Láttuk, hogy a szubsztanciának szentelt fejezetekben Arisztotelész példái a következetesen természeti létezőkre korlátozódnak, ám ha újra megnézzük a példákat (ember, ökör, ló, állat/élőlény [*zóon*], fa, növény, lélek, test), tovább szűkíthetjük az őket magukban foglaló kategóriát a listák egyik tételcsoportjára, a (mai értelemben vett) élőlényekre. Arisztotelész számára itt jól láthatóan az élőlények jelentik a szubsztancia kitüntetett, paradigmatisztikus típusát.

Két példa azonban nem teljesen illik ebbe a sorba: a lélek (2. fejezet, 1a25–7) és a test (2. fejezet, 1a27–29; 5. fejezet, 2a31–34, 2b1–3 és 4a3), a tudás, illetve a fehérség hordozójaként. Nem azonos szinten helyezkednek el, mint a többi példa. A lélek persze még mindig egyértelműen az élőlények fogalomköréhez tartozik. A szövegben semmi nem utal arra, hogy itt a földi élőlények, vagy még szűkebben, az állatok körén kívül bárminek (pl. az égíteteknek) lelket tulajdonítana Arisztotelész. Szigorúan véve csak az emberi lélekről van szó, hiszen azt állítja róla, hogy grammatikai tudása van.

A test példája már nem ilyen egyértelmű. A *sóma* szó a görögben eredendően az élőlények (*zóa* = emberek és állatok²) testét jelenti, illetve Homérosznál kifejezetten a holttestet.³ Általános, ’fizikai/anyagi test’ jelentést, amennyire forrásainkból megállapítható, a Parmenidész utáni preszókratikus filozófusoknál vesz fel.⁴ A problémát tetézi, hogy a *khroma* szó eredetileg szintén az eleven bőrt, testfelszínt, illetve annak színét, vagy sajátosan arcszínt jelentett és az általános ’szín’ jelentés csak későbbi jelentésfejlődés eredménye. Vagyis az a mondat, amelyet a magyar fordításban egyértelműen az általánosabb jelentésben olvasunk („minden szín testben van”; 1a28), a görögben ért-

¹ A fent jelzett problémákra részletesebben majd a harmadik részben térünk vissza.

² Platónnál az *Állam* nyolcadik könyvében (563e10–564a1) egyenesen „a növények és a testek esetében” [*en phytois kai en sómasin*] különbségtételt szerepel.

³ Lásd Liddel–Scott–Jones 1996, 1749 és Snell 1946, 1. fejezet. Azt, hogy a ’holttest’ jelentés lenne az eredeti (pl. Kretschmer 1929, 80.), azért nem jelenthetjük ki egyértelműen, mert már Hésziodosznál szerepel eleven emberi testként is (*Munkák és napok* 540. sor, Trencsényi-Waldappfel Imre fordításában „tagjaidon”) és azt az (amúgy csak az i. e. negyedik század vége óta általános) meggyőződést, hogy Homérosz korábbi lenne Hésziodosznál, újabban jó érvekkel vitatja pl. West 1995 és 2011. A szó etimológiája ismeretlen, ld. Beekes–van Beek 2010, 1440.

⁴ Lásd Liddel–Scott–Jones, id. hely: Melisszosz 9. töredéke (DK 30 B9) – Malcolm Schofield sejtése szerint lehet, hogy valójában Zénóné, l. Kirk – Raven – Schofield 1998, 567–568; Gorgiasz 3. töredéke (DK 83 B3, (70)).

hető és igaz lesz a konkrétabb, az élő testre vonatkozó jelentésben is. Vajon a *Kategóriákban* melyik értelemben érti Arisztotelész? Ennek eldöntéséhez a mű későbbi, eddig nem vizsgált fejezeteire is ki kell terjesztenünk áttekintésünket. Még az 5. fejezet egy pontján a „test” szót felcseréli az „ember” szóra, méghozzá két példában is.⁵ A 10. fejezetben (12a4–6), a betegség és az egészség közös hordozójáról beszélve viszont külön birtokos jelzővel nyomatékosítja, hogy mindkettő „az élőlény testében van” [*hyparkhein tó tu zóu sómati*]. Még egyértelműbb a 11. fejezet (14a17–19), ahol két egymást követő példában szerepel az állati testben [*en sómati zóu*] levő betegség vagy egészség és az általában a testben [*haplós en sómati*] található fehérség és feketeség. Ez – ha elfogadjuk ezeknek az úgynevezett „Postpraedicamenta” részbe tartozó fejezeteknek az arisztotelészi szerzőségét és a mű eredeti egységét⁶ – elég egyértelműen amellett szól, hogy a korábbi fejezetekben sem szűkebb értelemben az élőlények testét kell érteni a *sóma* szón – és természetesen nem is geometriai testet, mint a 6. fejezetben (4b22–25) –, hanem általában véve a természeti testet. Vagyis azt a kategóriát, amelyet *Az égbolt* című mű első könyvének elején (268a1) a természet tudományának kitüntetett tárgyaként jelöl meg Arisztotelész.

Egy megfontolást azonban mégis érdemes felhozni, amely árnyalja ezt a konklúziót. A 11. fejezet imént idézett helyén ugyanis Arisztotelész, miután egy-egy példájában az állati testet és az általában vett testet említi, harmadikként újra a lelket hozza fel, ezúttal mint az igazságosság és igazságtalanság ellentétpárjának közös hordozóját. Erre a szöveghelyre hivatkozva érvelt François Nuyens (1948, 107) amellett, hogy lélekfel fogása alapján a *Kategóriák* című mű Arisztotelész korai, még alapvetően platonizáló korszakához tartozik, hiszen a test és a lélek dualista koncepcióját tartalmazza. A mű új francia kiadásának jegyzetében Richard Bodéüs (2001, 80) – név említése nélkül, de feltehetően Nuyensre (is) utalva⁷ – *une interpretation abusive*-nek minősíti a test–lélek dualizmus beleolvasását e szövegbe. Itt ugyanis szerinte nem a léleknek a testtől elkülönült létezéséről, hanem a léleknek (és a testnek is) mint alanynak az attribútumaitól való független létéről van szó. Ez természetesen igaz,⁸ de ettől még Arisztotelésznek a

⁵ „...az a test, amely fehér, most fehérebb, mint korábban; [...] amelyik test meleg, az melegebb vagy kevésbé meleg most, mint korábban” (4a3–5), majd pár sorral lejjebb: „az egyedi ember – noha egy és ugyanaz – egyszer fehér, másszor fekete, egyszer meleg, másszor hideg, egyszer hitvány, másszor derekas” (4a18–21) [Rónafalvi Ödön fordítása Steiger Kornél átdolgozásában].

⁶ Lásd Frede 1987.

⁷ Jóllehet Bodéüs a mű 2. fejezetnél tárgyalja a kérdést, míg Nuyens csak a 11. fejezetbeli passzusra hivatkozik, a test és a lélek 2. fejezetbeli együttes előfordulását nem is említi.

⁸ Illetve: szigorúan véve a *Kategóriákban* Arisztotelész nem mondja ki, csak implikálja (mintegy az „alany”, azaz „alapul szolgáló” [*hypokeimenon*] műszóban rejlő metafora nyomán), hogy a szubsztancia létezhet külön az attribútumaitól. *Expressis verbis* csak az attribútumról állítja, hogy alapjellemezője („alanyban van”) úgy értendő, hogy „nem létezhet külön attól, amiben benne van” (1a24–25). Később nyomatékosítja ugyanezt: „Ha az elsődleges szubsztanciák nem léteznének, akkor lehetetlenség volna bármi másnak léteznie. Minden egyebet ugyanis vagy ezekről állítunk mint alanyokról [= a másodlagos szubsztanciákat], vagy ezekben van mint alanyokban [= az attribútumok].” (2b5–8). Mindebből azonban csak akkor következne konkluzívan a szubsztancia különálló létezésének lehetősége, ha kizárnánk azt a lehetőséget, hogy a szubsztancia és az attribútum kölcsönösen feltételezik egymást, tehát egyik sem létezhet a másik nélkül. Ezt azonban Arisztotelész nem teszi meg sem itt, a szubsztancia-fejezetben, sem később, a viszony kategóriáját tárgyaló 7. fejezetben (ahol éppen ezt a jellemzőt, a kölcsönös függőséget nevezi meg a viszonyban állók tipikus jellemzőjeként – 7b15–22). A szubsztancia elkülönült létezését majd későbbi művekben fogalmazza meg nyíltan: *Metafizika* Z.1 1028a33–34 és *Fizika* A.1 185a31. (Az utóbbi

szöveg írásakor meglévő egyéb meggyőződései akkor is tükröződhetnek valamely paszuszusban, ha nem irányult rájuk tematikus figyelme. Márpedig Nuyens azzal érvelt, hogy későbbi lélekfogásával összhangban Arisztotelész *A lélek* című műben kifejezetten kimondja, hogy „[h]elyesebb [...] nem a lélekről állítani, hogy szánakozik, tanul vagy gondolkodik, hanem hogy az ember végzi ezeket a lelkével” (408b13–15), ezért későbbi korszakában már nem fogalmazta volna meg úgy a fenti példákat, ahogyan a *Kategóriák*ban szerepelnek.⁹ Ez persze nem mindent eldöntő érv, hiszen egy propedeutikus jellegű mű esetében, amilyennek a *Kategóriák* tűnik, a szerző hajlamos lehet engedményeket tenni a hétköznapi, pontosabban a megcélzott befogadók számára érthetőbbnek gondolt felfogásnak. Mindenesetre a *Kategóriák* szövegében semmi nem utal arra, hogy valamiféle kifinomult arisztotelészi természetontológia állna a test- és lélekfogalom hátterében. Akár az élőlények testéről, akár általában véve a testekről van szó, pusztán a hétköznapi tapasztalatra támaszkodva is érthető, amit kimond: „minden szín testben van” (1a28).¹⁰ Ami pedig a lelket illeti, itt sem kell olyan lélekfilozófiai elméletet beolvasnunk a szövegbe, amely meghaladná, ha nem is a korabeli közfelfogást, de a platóni akadémia szellemi közegében evidensnek számító meggyőződést: „a tudás a lélekben mint alanyban van” (1b1–2, vö. pl. Platón, *Menón* 85c és 86b).¹¹

A 2–5. fejezet példái közül tehát a test az egyetlen, amely némiképp túllép az élőlények körén, noha persze azt is magában foglalja. Azt mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a lélek és a test bevezetése a szubsztancia alappéldái közé megnyitja az utat a természeti szubsztancia tipológiájának olyan strukturális differenciálása felé, amelyet később, *Az égbolt* első könyve és *A lélek* című mű kapcsán tárgyalunk majd: a testek és a testtel rendelkező dolgok megkülönböztetése irányába. Azonban a *Kategóriák* szövegéből korántsem olvasható ki, hogy Arisztotelész már itt tisztában lenne e különbség szubsztanciaelméleti jelentőségével.

Van azonban egy szerkezeti bővülés, amely kimondva is megtalálható a *Kategóriák* szövegében, jóllehet nem szembetűnően: a szubsztanciafogalom jelentéstartományának mereológiai irányú kiterjesztése, az élőlények részeire. Már a második fejezetben, az éppen bevezetett „alanyban van” kifejezés értelmét pontosítandó, Arisztotelész megjegyzi (1a24–25), hogy ezt nem úgy kell értenünk, hogy részeként van az alanyban, vagyis az akcidensek és a szubsztancia közötti inherenciaviszonyt megkülönbözteti a rész–egész-viszonytól. Az ötödik fejezetben aztán a fordított irányban is egyértelművé teszi a dolgot: „Ne zavarjon meg bennünket, hogy a szubsztanciák részei mint alanyokban vannak benne az egészekben, nehogy azt kényszerüljünk mondani, hogy ezek nem szubsztanciák” (3a29–30).

helyen ugyanakkor éppen az ellentétes formulát – „alanyról állítjuk” [*kath' hypokeimenó legetai*] – használja az attribútumnak a szubsztanciához való viszonya megnevezésére, amit itt még az elsődleges és másodlagos szubsztancia közötti viszonyra tart fenn; lásd ehhez Bodnár és Pellegrin 2006, 273; 2. lj.) Bodéüs említi még a *Metafizika* Δ.8 1017b25-t is, ám ott láthatóan nem a *Kategóriák* értelmében vett szubsztanciáról van szó, hanem a formáról.

⁹ Ugyanakkor a *Kategóriák*ban is találunk olyan szöveghelyet, ahol az iménti szabállyal összhangban fogalmaz, például épp a fentebb, az 5. lábjegyzetben idézett szövegben, ahol az egyes embernek egymás után tulajdonít (test- vagy arc-)színt, (test-)hőmérsékletet és erkölcsi (tehát lelki) jellemzőket.

¹⁰ Egy lényeges tekintetben persze meghaladja a közfelfogást az állítás, sőt, éppen ennek kimondása a passzus tárgya. A *Kategóriák* saját logikai-ontológiai elmélete ugyanis benne van a mondatban: a szín mint járulék vagy attribútum a test-„ben mint alanyban van” [*en hypokeimenó esti*].

¹¹ Ennek előtörténetéhez l. Snell i. m., valamint Kahn 1979, 126–130. és kritikáját Burnet és Dodds értelmezéséről a 311. oldalon (112. jegyzet).

Összegezve tehát, a *Kategóriák* 2–5. fejezetében implicit módon az alábbi tipológiát találjuk:

élőlények (állatok és növények)(lélek és test) – élőlények testrészei – [élettelen testek].

Ha azonban bevonjuk a mű többi (1., illetve 6–15.) fejezetét is a vizsgálatba,¹² akkor a szubsztanciafogalom további differenciálódását találjuk. Az alábbi típusok jelennek meg: *elemek* (tűz, víz: 8a9–10) és *egyéb anyagfajták* (hó: 12b37–38; méz: 9a33–35; bor: 15b24), *élettelen természeti képződmények* (hegy: 5b18), *mesterséges alkotások* (kép: 1a3; ház és színház: 6b39; hajó 7a8; ing, köpeny, gyűrű: 15b22–23; edényfélék: 15b23–25), ez utóbbiak *részei* (kormánylapát: 7a7), illetve a szántó föld némiképp sajátos esete (15b27). Emellett számos példát kapunk testrészekre (pl. szárny: 6b38; fej: 7a16; kéz: 8a19; szem: 12a27; láb: 15b23), illetve előfordul a kölesszem (5b18) és a búza(szem) (15b24–25) is, amelyeket a mi felosztásunk szerint élőlénynek, élőlény részének, de anyagfajtának is tekinthetünk. A mesterséges szubsztanciák számunkra most nem relevánsak, viszont érdekes lesz megnézni, hogy a többi típus mennyiben és hogyan bukkan fel a későbbi tipológiákban.

A tipológia magstruktúrája

(A Fizika Béta- és a Metafizika Éta-listája)

A *Kategóriákról* a többi tárgyalt műre áttérve ugyanis az első különbség, amit megállapíthatunk, hogy ezekben már nem csak példákat ad meg Arisztotelész, hanem tipológiát közöl.¹³ A logikai műben ráadásul a példák erősen a paradigmatis magra koncentrálnak,¹⁴ ahelyett, hogy minél szélesebb spektrumát igyekeznének bemutatni a szubsztancia-fogalom terjedelmének. A természetfilozófiai és metafizikai művek tipológiai viszont részben explicitte teszik a *Kategóriák* példáiban csak többé-kevésbé tematizálatlanul rejlő különbségeket, részben azonban új szempontok szerinti tagolást vezetnek be. Azokon a szöveghelyeken, ahol Arisztotelész felsorolja a természeti szubsztancia típusait, három rendre visszatérő alaptípust találtunk (az 1. táblázat első öt sora; Molnár 2022, 67), amelyek a következőképpen rendezhetők el:

élőlények (állatok és növények) – élőlények részei – elemek.

¹² A mű fejezeteinek ezt a némiképp rendhagyó csoportosítását az indokolja, hogy a szubsztanciát tematikusan tárgyaló 5. fejezet mintegy prolegomenaként igényli a 2–4. fejezet figyelembe vételét, amelyekben szintén különös figyelem esik a szubsztancia kategóriájára, ezért elsősorban ezekből próbáltam a későbbi tipológiákhoz fogódzót találni. A többi fejezet eltérő fókusza miatt csak érintőlegesen tárgyalja a szubsztancia kategóriájába sorolandó jelenségeket. Hogy mennyiben jogos az egyes tételeket szubsztancia kategóriájába helyezni, arról lásd később. A *Kategóriák* c. munka egységének és arisztotelészi szerzőségének kérdésére majd a kronológia-fejezetben térek ki, a következő részben.

¹³ Minthogy korábban már megállapítottuk (Molnár 2022, 78), hogy valamennyi felsorolás a természeti szubsztancia fogalmának tipológiáját adja, a továbbiakban a listák szerkezetének összehasonlításánál már nem térek ki az genuszfogalom verbális meghatározásának különbségeire.

¹⁴ A bevezető, osztentív definíciók esetében ez nem is a mai értelemben vett élőlény, hanem szűkebben: az állat (ember, ökr, ló). A fa mint növény már csak később, egy részprobléma tárgyalásánál bukkan fel.

A *Fizika* második könyvében szereplő lista szerkezete ki is merül ebben (ha nem számítjuk a szöveggörnyezetből kikövetkeztetett kiegészítést, amelyet a táblázatban szögletes zárójel mutat, tehát, hogy a felsorolás végére illesztett „efféléken” az egyszerű testekből álló, azaz összetett dolgokat kell értenünk).¹⁵ Itt tehát megvan egyrészt a *Kategóriák* paradigmatisztikus típusa (az élőlények), másrészt a már ott explicitté tett mereológiai kiterjesztés (az élőlények részei), végül a logikai műben csak marginálisan felbukkanó – mai szóhasználattal – „mikrofizikai” irányú bővítés is (az elemek).¹⁶ Az „és az effélék” zárás aztán – minthogy nem egyik típushoz, hanem az egész tipológiához kapcsolódik –, valójában nyitva hagyja a további strukturális bővítést lehetőségét is, anélkül, hogy konkrét irányt mutatna. A következőkben igyekszem kimutatni, hogy az általunk vizsgált többi szöveghely, valamint néhány további releváns passzus elemezhető akként, hogy ezt a háromsztatú struktúrát építi, fejleszti tovább.

A *Metafizika* nyolcadik könyvében szereplő felsorolás (Éta-lista) két tekintetben lép tovább. Egyrészt újabb tételt tartalmaz: az égboltot. Ez ugyanakkor, úgy tűnik, kimondatlanul ugyan, de strukturális bővülést is eredményez: a nem egyszerű (makrosztintú) ugyanakkor nem is eleven létezők típusának megjelenését.¹⁷ A mereológia szempont továbbra is jelen van, sőt, az élőlények részei mellett az égbolt részei is felkerülnek a listára.

A testkategoría tipológiaképző szerepe

(Az égbolt *Gamma-* és a *Metafizika Zéta-listája*)

Az égbolt harmadik könyvében az Éta-listával azonos tételek szerepelnek, ám megjelenik még két szerkezeti változás. Egyfelől az elemek szubsztátum-szerepének hangsúlyozása: mind az égbolt, mind az élőlények egyszerű testekből épülnek fel. Ezt sem a

¹⁵ Ennél is kevesebb típust implikál a *Metafizika* E könyvének egy passzusa (E.1 1025b34–1026a2): „Ha mármost minden természeti dologról [*panta ta physika*] ahhoz hasonlóan szokás beszélni, ahogyan a »piszté« értjük [ti. hogy esszenciájuk magában foglalja az anyagot], tehát ilyen értelemben beszélünk az orról, szemről, arcról, húsról, csontokról és általában az élőlényről [*holós zoon*], valamint a levélről, gyökérről, héjről és általában a növényről...” [Steiger Komél fordítása, kisebb módosítással. A magyar fordítás a „vagyis” és a „tehát” szóval kapcsolja az állatot, illetve a növényt az állati/növényi testrészek felsorolásához, míg a görög eredetiben egyszerűen van meg ez a következtető viszony és a mellérendelő, felsorolásszerű jelleg, ezért használok inkább az „és” kötőszót.] Itt csak az élőlények (állatok és növények) és részeik szerepelnek, az elemek nem, vagyis ez tulajdonképpen a *Kategóriák* 2–5. fejezetének burkolt szubsztanciatiológiáját reprodukálja, a nem eleven testek típusát leszámítva.

¹⁶ Az elemeket a *Kategóriák*ban a „viszony” kategóriájának tárgyalásánál említi Arisztotelész, méghozzá kifejezetten az élőlényekhez való viszonyukban: „...a tűz, a víz és az effélék, amikből az élőlény is felépül, léteznek már azt megelőzően is, hogy az élőlény [...] egyáltalán létezzen...” (8a9–11). Nem teljesen egyértelmű azonban, hogy már itt is szubsztanciaként határozta volna meg őket a filozófus. A téma ugyanis az érzékelés mint viszony sajátos jellege: hogy tudniillik az érzékelhető dolgok nem csak egyidejűleg létezhetnek az érzékelés alanyával és így magával a viszonnal, hanem attól függetlenül is. Az érzékelhető dolgok körébe azonban egy mondatnál korábban a „test” mellett a „meleget”, az „édeset” és a „keserűt” sorolja Arisztotelész, vagyis minőségeket.

¹⁷ Valójában, mint látni fogjuk, ez az állítás mindkét ponton kérdéseket vet fel: (1) Vajon egyértelmű-e, hogy az égbolt, illetve részei nem élők Arisztotelésznél? (Egyáltalán, melyik arisztotelészi értelemben kell itt vennünk az *uranos* szót?) (2) Vajon egyértelmű-e, hogy az égbolt nem egyszerű (= homogén, egy elemből álló) test? (Az erre a kérdésre adott válasz szintén függhet attól, hogy az „égbolt” szó melyik értelméről beszélünk.)

Fizika második könyvében, sem a *Metafizika* Éta könyvében nem mondta ki Arisztotelész. Ennek oka részben az összefüggés nyilvánvaló volta lehetett, de az is, hogy a célja itt pusztán a tételes felsorolás volt. Az Éta-lista esetében továbbá azt is érdemes figyelembe venni, hogy a rövidesen tárgyalandó Zéta-könyv után következő, vele szoros egységet alkotó szövegről van szó, ez utóbbiban pedig Arisztotelész reflektál az elemek és a makroszkópikus létezők viszonyára.

A másik – és fontosabb – új struktúraépítő elem itt a „test” kategóriájához kapcsolódik. „[A] természettel kapcsolatos vizsgálódás legnagyobb része testekről szól, hiszen az összes természeti szubsztancia vagy test, vagy pedig olyami, ami testekkel és nagyságokkal együtt jön létre [*meta sómatón gignontai kai megethón*]” (298b1–4). A „test” szó az eddigi felsorolásokban is szerepelt, de csupán önálló példaként (a *Kategóriákban*) vagy az elemek megnevezésében (*ta hapla tón sómatón; ta hapla sómata*). Itt azonban Arisztotelész a természeti szubsztancia kategóriáján belüli általános megkülönböztetés alapjává teszi. Ugyanakkor e megkülönböztetést már nem világítja meg példákkal, csupán megjegyzi, hogy a felosztás „világosan következik abból, ahogyan meghatároztuk azt, hogy milyen dolgok vannak természettől,” azaz az imént megadott típusokból, „valamint az ezekkel külön-külön foglalkozó elméletekből” (298b5). Kérdés, hogy milyen viszonyban áll egymással a Gamma könyvből vett idézetünk elején és végén szereplő felosztás:

- egyszerű testek — egyszerű testekből álló dolgok;
- testek — testekkel és nagyságokkal együtt létrejövő dolgok.

Az egyértelmű, hogy a mindkettő ugyanazt a halmazt, a természeti szubsztanciákat (vagyis a teljes általunk vizsgált kört) osztja fel két részre, de ebből nem következik, hogy azonos terjedelmű részekre. Az elemekből álló dolgokra, mint láttuk, az égboltot, az élőlényeket és mindkettő részeit nevezi meg példának. Vajon azokon a dolgokon, amelyek testekkel és nagyságokkal együtt jönnek létre [*meta sómatón gignontai kai megethón*], ugyanezt a kört kell érteni? Ekkor viszont a második felosztásban szereplő testek fogalmának is azonos terjedelműnek kellene lennie az előző felosztásbeli egyszerű testekével. Ez vagy azt jelenti, hogy nagyon leszűkítő testfogalmat kell tulajdonítani Arisztotelésznek (valójában csak az elemek testek), és egyben a nála rendszeresen előforduló „egyszerű testek” kifejezésben a jelző redundáns használatát. Vagy, éppen ellenkezőleg, az „egyszerű testek” terminus nagyon tág értelmezését kell elfogadnunk e helyütt (nemcsak az elemek, de minden beleértendő, ami pusztán csak test), szemben más arisztotelészi szöveghelyekkel. A második értelmezés egyben azt is jelenti, hogy az első dichotómiában szereplő „továbbá azokat, amelyek belőlük [= egyszerű testekből] állnak” [*kai hosa ek tutón*] leírást úgy kellene értelmeznünk, hogy az csak olyasmikre vonatkozik, amik szubsztanciák ugyan, de nem pusztán testek. Márpedig ez a leírás az égboltra és részeire éppúgy vonatkozik szövegünk szerint, mint az élőlényekre és részeikre. Mindkét értelmezés nehézségekbe ütközik. Ennek a már korábban (Molnár 2022, 73) is felvetett problémának a tisztázásához együtt kell megvizsgálunk azokat a passzusokat, amelyekben a test kategóriája feltűnik, ám annyi már most látható, hogy Arisztotelész állításával ellentétben korántsem következik világosan a korábbi felosztásra adott példákból, hogy melyik hova sorolandó az utóbbi kettéosztásban.

A *Metafizika* hetedik könyvében (Zéta-lista) ugyancsak a test fogalmával hozza összefüggésbe Arisztotelész a szubsztancia fogalmát. „[A] szubsztancia a leginkább szembetűnő módon a testekben van jelen [*hyparkhein ... tois sómasin*]”, szögezi le, mintegy az iménti, *Az égbolt*-beli passzus tükörképeként. Ott a természeti szubsztanciákról, itt pedig a szubsztancia kategóriájának leginkább szembetűnő típusairól van szó,

de jó okunk van azt gondolni, mint korábban már tárgyaltuk, hogy a kettő egybeesik. Annál is inkább, mert e két szöveghelyen pontosan ugyanazok a típusok szerepelnek példaként (az elemek, az élőlények és részeik, valamint az égbolt és részei), csupán a felsorolás sorrendje tér el.

Ha megnézzük az eddig még nem tárgyalt szöveghelyeket, azt látjuk, hogy a testekkel kapcsolatos általános kijelentés – a *Metafizika* Lambda könyvét leszámítva – mindegyikben előfordul. Továbbá, a korábban már jelzett tematikus kettéágazás szerint a természetfilozófiai művekben a természet fogalmához, a metafizikai szövegekben és *A lélek*ben pedig a szubsztancia fogalmához kötődik az Arisztotelész által kimondott általános tézis. Így az utóbbi műben szereplő változat szinte csak átfogalmazza a Zéta könyvét (vagy fordítva):

Metafizika Z: „Úgy tetszik, a szubsztancia a leginkább szembevetendő módon a testekben van jelen.”

[*dokei d' hé usia hyparkhein phanerótata men tois sómasin*]

A lélek B: „Leginkább a testek tűnnek szubsztanciának...”

[*ousiai de malist' einai dokusi ta sómata*]

(A csekélynek tűnő megfogalmazásbeli eltérésnek mindazonáltal lesz majd jelentősége.) A *Metafizika* Delta könyvében található, a fenti kettőnek megfelelő állításából viszont hiányzik mind a „tűnés”, mind a „leginkább” mozzanata: „[s]zubsztanciának mondjuk [...] általában a testeket és az ezekből összetett élőlényeket és daimóni lényeket.” A másik oldalon, a természetfilozófiai írások esetében szintén elmondhatjuk, hogy *Az égbolt* másik, az első könyvből származó szöveghelye lényegében ugyanazt az állítást fogalmazza meg, mint a már elemzett, harmadik könyvből vett passzus (lásd Molnár i. m. 79.).

Meteorológia-szövegrészünkben ezzel szemben meglehetősen hangsúlytalanul van jelen a testfogalom, noha három helyen is szerepel a test szó vagy származéka. Először arról olvasunk, hogy egyéb témák mellett volt már szó „a testi elemekről” [*peri tón stoikheión tón sómatikón*]. Ez nyilvánvalóan *Az égbolt*, illetve *A létrejövés és pusztulás* című munka tartalmára utal,¹⁸ vagyis arra a szövegkorpuszra, amelynek programját egyszer már a fent utolsóként idézett passzus és az azt környező mondatok (*Az égbolt* 298a24–b12) is megfogalmazták. Ezt követően, immár a meteorológiai mű saját programjának vázolása során kétszer is előkerül a szó. Előbb „a testeket alkotó első elem

¹⁸ Általában úgy értelmezik (lásd például Bodnár és Pellegrini i. m., 272), hogy itt *Az égbolt* című műből csak a harmadik és negyedik könyvére kell gondolnunk. Ez a fő hangsúlyokat tekintve igaz is, de az első elemet a mű első könyvében tárgyalja Arisztotelész, márpedig mind a szövegrészünkben (*Meteorológia* A.1 338b2–3), mind röviddel utána (A.2 339a11–16.) ő maga is szóba hozza az első elemet, vagyis nyilvánvalóan itt is beleérti a „testeket alkotó elemekbe.” (Lee például a Loeb Classical Library-beli fordításában [Aristotle 1952, 5] beszúrja a görögben nem szereplő „négy” számnevet az elemek szó elé, miközben a szöveg éppen azt mondja ki, hogy az elemek száma is a tárgyalt kérdések egyike volt: „the number [...] of the four elements”). Az ebből a szempontból megítélésem szerint kevésbé releváns, hogy az elemek említése után megnevezett témák – egymásba alakulásuk, illetve a keletkezés és pusztulás – csak a másik négy elemre vonatkozik (véltetőleg emiatt hajlamosak az értelmezők csak a harmadik-negyedik könyvet kötni ehhez a programponthoz). Valójában a kérdésnek csak marginális jelentősége van. Ami igazán fontos: a *Meteorológia* programja összhangban van a fennmaradt természetfilozófiai értekezések témaival és sorrendjükkel.

természetét” [*tés tu prótu stoikheiu tón sómatón {physeós}*] említi a passzus, az összehasonlító kontextus pedig a többi elemet is implikálja. Az elemtanra való visszautalásnak az a szerepe, hogy segítsen elhatárolni a műben vizsgált légköri (és geológiai), vagyis szublunáris jelenségeket *Az égbolt* című munka első két könyvében vizsgált csillagászati jelenségektől. Végül, a vizsgálandó légköri és geológiai jelenségek hosszú felsorolása végén, a villámlás, a forgószerű és a zivatar említése után Arisztotelész hozzáteszi: „és a többi rendszeresen előforduló jelenség [*tón enkyklión*], amelyek ugyanezeknek a testeknek a dermedés révén kialakuló állapotai” [*pathé tón autón sómatón tutón*] (339a5–6). A testek itt az elemek, pontosabban a szublunáris elemek, amelyek gömbhéjszerűen egymásra rétegződnek a földből álló tömör gömb körül. Közülük hármat, a levegőt, a vizet és a földet meg is nevezi Arisztotelész valamivel korábban (mai elnevezéssel ezek az atmoszféra, a hidroszféra, illetve maga a bolygótest). A test szó előző, második előfordulása nyilvánvalóan ugyanebben az értelemben az első elem által alkotott külső gömbhéjra referált, vagyis a szupralunáris világ egészére.

A test fogalmának alultematizálása tekintetében a *Meteorológia* programadó szövegrésze inkább hasonlít a *Fizikára*, mint *Az égboltra*. Ugyanis nemcsak az általunk elemzett *Fizika*-passzusból, de eléggé szembetűnő módon szinte a mű egészéből, és főként teoretikus építményéből hiányzik a test fogalma (Lang 2014, 60 és 64).¹⁹

A jelen írás első részében a test terminus jelenlétére, illetve hiányára Arisztotelész különböző általunk vizsgált szövegeiben kétféle magyarázattal kísérleteztünk. Egyfelől úgy tűnt, hogy amikor inkább tapasztalati kiindulópontból elemzi a természeti szubsztanciákat, akkor a testi mivoltot hangsúlyozza, amikor viszont inkább fogalmi-elméleti megközelítésben, akkor természeti voltukat (Molnár 2022, 74). Másfelől azt is megfigyeltük, hogy amikor a klasszikus platóni metafizikával polemizáló kontextusban tárgyalja a szubsztanciát, akkor inkább az érzékelhetőség jellemzőjét emeli ki, amikor viszont a késői Platón és akadémiái követői püthagoreizáló metafizikájával folytatott vita adja a kontextust, akkor használja a „testi” jelzót (i.m. 80–81).

Helen Lang magyarázata szerint viszont a test mint alapfogalom eltűnése Arisztotelésznek az atomistákkal folytatott polémijára vezethető vissza. Az atomisták, mint

¹⁹ A Bonitz-féle *Index Aristotelicus* mindösszesen 8 helyet ad meg a *Fizikában* a *sóma* szóra ’fizikai (nem matematikai vagy biológiai) test’ jelentésében, és egyet a *sómatikosra*. A 8 helyből azonban egy (288b8) elírás, amely egy már korábban megadott helyre (208b8) mutat, az egyik „vesd össze” jelzéssel közölt helyen pedig (189b3–6) nem szerepel a szó, így mindösszesen 6+1 hivatkozásról van szó. Ezzel szemben *Az égbolt* című műből 39 helyet sorol fel az index a fizikai testként értett *sómára* és szintén egyet a *sómatikosra*. A *Fizikában* van ugyanakkor a szónak több olyan előfordulása is, amelyet az index nem hoz. Ha azokkal kiegészítve átnézzük őket (* jelöli az indexből hiányzó helyeket), azt találjuk, hogy nagy részüket vagy más filozófusok Arisztotelész által el nem fogadott tanításának kifejtése során használja (A.4 187a13: a monista természetfilozófusok; Γ.4 203a8*: Platón, tagadólag; Γ.4 203b1*, b26* és Θ.9 265b29: az atomisták), vagy kritikai elemzésben (Γ.5 204a34–206a8*: a végtelen test létezésének cáfolása). A fennmaradó helyek (egyetlen később tárgyalandó kivétellel) egyfelől az elemekre „egyszerű (természeti) testként” való utalásra korlátozódnak (B.1 192b10* [az általunk vizsgált szöveghely]; Δ.1 208b4* és 8*), másfelől a hely fogalmának elemzésére (Δ.1–5. fejezetek). Ezzel szemben például a folytonosság elemzése (VI. [Z] könyv) során a nagyság szó szerepel ugyan, de a „test” szó módszeresen hiányzik a szövegből. Érdekes megfigyelni, ahogyan a magyar fordítónak folyamatosan pótolnia kell szögletes zárójelben (*to Ó* = „Z [test]”; *to kinumenon* = „a mozgó [test]”; *to thatton* = „a gyorsabb [test]” stb.), hogy az újkori fizikában jártas olvasó számára megszokott megfogalmazást kapja.

tudjuk, a parmenidészi kihívásra adott válaszukban az atomok, azaz feloszthatatlan testek (létezők) és az űr (nemlétező) kettősségére épülő természetontológiát dolgoztak ki. Arisztotelész értékelése szerint, míg Parmenidész saját ontológiája a természet tudománya számára hasznavehetetlen (hiszen az tagadja a természet két tapasztalatilag igazolódó alapjellemzőjét: a létezők pluralitását és változását; *Fizika* A.2 184b25 skk), addig Leukipposz és Démokritosz tanítása összhangban van a jelenségekkel, miközben logikailag is a legkoherensebb a korábbi elméletek közül (*A létrejövés és pusztulás* A.8 324b35–325a2). Ugyanakkor az ő elméletük sem mentes a nehézségektől: megmagyarázatlanul hagy jelenségeket (például a mozgást); ellentmondást tartalmaz (az üresség egyszerre létező és nemlétező) és nem kívánatos következményekkel jár (szkepticizmus). Arisztotelész mindkét atomista princípiumot bírálja. Egyfelől cáfolja az üresség létezését, és rámutat, hogy nincs is rá szükség a mozgás megmagyarázásához. Számunkra azonban most az a fontosabb, hogy elveti az oszthatatlan testek létezését is, és helyettük alapkategóriaként a természeti szubsztanciát vezeti be (Lang i.m. 61.). Arra a kérdésre, hogy mi létezik elsődlegesen, a helyes válasz nem az, hogy testek, mint az atomisták állították, hanem: szubsztanciák, természeti (és esetleg másfajta) szubsztanciák. A test pedig nem szubsztancia, illetve a szubsztancia kategóriájának altípusa, hanem a természeti szubsztanciák mennyiségi predikátuma, hangsúlyozza Lang (i.m. 66.), és a *Kategóriák* 6. fejezetére hivatkozik, ahol Arisztotelész a testet a folytonos mennyiség kategóriájában említi (4b20–25). Mi a magyarázata ekkor viszont annak, hogy *Az égbolt* című műben újra felbukkan, még hozzá középponti szerepben, a test kategóriája? Nem válik ettől inkohérensé az arisztotelészi fizika építménye? A válaszhoz Lang ismét az arisztotelészi logikához fordul. Az állítmány felcserélhetőségének [*antikategorein*] elve szerint a sajátosság [*idion*] (vagyis a kizárólag egy fajtára, arra azonban egyetemesen jellemző attribútum, amely ugyanakkor nem része az adott fajta esszenciájának) helyettesíthető az alannal: „Ha ember, akkor képes megtanulni a grammatikát, ha képes megtanulni a grammatikát, akkor ember” (*Topika* A.5 102a18–22). A három dimenziós kiterjedés, vagyis a testiség éppen ilyen viszonyban van a természeti szubsztanciákkal, hangsúlyozza Lang, ezért használhatja Arisztotelész *Az égbolt*-ban és a további művekben az előbbi megnevezésére. Egyfajta feladatmegosztás van tehát a két természetfilozófiai munka között: a *Fizika* a természeti szubsztanciák esszenciális jellemzőit vizsgálja, míg *Az égbolt* a sajátosságukat (Lang, i.m. 67.).

Erősen kérdéses azonban, hogy ez az értelmezés (amelyet tudtommal sehol nem mond ki Arisztotelész) összeegyeztethető-e minden szöveghellyel az arisztotelészi korpuszban. Valójában már az általunk vizsgált passzusok némelyikével is ellentmondásban, de legalábbis feszültségben áll. Leginkább *Az égbolt* első könyvének kategorikus kijelentésével, amely szerint „a természet tudománya [...] legfőképp [*hé pleisté*] testekkel és nagyságokkal [*peri te sómata kai megethé*][...] foglalkozik” (268a1). Arisztotelész itt (a mű nyitó mondatában!) minden megszorítás nélkül a természet tudományáról mondja ki, hogy a testek és a nagyságok alkotják a központi tárgyát, mintegy a fókuszpontját. Minden más tárgy, amit megnevez, a testekhez és nagyságokhoz kapcsolódik ugyanis: ez utóbbiak tulajdonsága, mozgása, alapelve, vagy belőlük áll össze. Nagyságokon Arisztotelész, mint pár sorral később kiderül, itt alapvetően az egy-, két- és háromdimenziós kiterjedéssel bíró dolgokat, vagyis a vonalat, a síkot és magát a testet érti, ám ezek közül éppen azt igyekszik kimutatni, hogy a három dimenzióban kiterjedt („minden irányban osztható”) nagyságok, vagyis a testek a legtökéletesebbek (268a23–24). Az egész fogalmi hierarchiában tehát, ami a szövegrészben megjelenik, a testek

szerepelnek vitathatatlanul a leginkább kitüntetett pozícióban. Ez alapján számomra erősen kérdéses, hogy a testi mivoltot ne a természettudományok alapvető tárgyának esszenciális tulajdonságának tekintette volna.

Továbbá, a szöveg szerint „a természettől fogva összeálló dolgok” egyik alcsoportját a testek és nagyságok, a másikat a testtel és nagysággal rendelkező dolgok alkotják. Ha itt a testek megnevezést úgy értjük, hogy – állítmányfelcserélés révén – olyan szubsztanciákra referál, amelyeknek a sajátos minősége a testiség, akkor ezt hogyan különböztetjük el a másik alcsoporttól? Pontosan miben is különböznek azok a dolgok (szubsztanciák), amelyeknek a testiség a sajátossága azoktól, amelyek testtel rendelkeznek? Vagy akkor az utóbbit is úgy kellene értenünk, hogy „olyan szubsztanciákkal rendelkező dolgok, amely szubsztanciáknak sajátos minősége a test”? De ezek a dolgok (az élőlények), maguk szubsztanciák lévén, hogyan „bírhathának” szubsztanciákkal?

Arisztotelésznek a matematikai és a természeti testek közötti megkülönböztetésével sem egyeztethető jól össze Langnak a testet egyszerűen a mennyiség kategóriájába helyező értelmezése. Az általa idézett *Kategóriák*-szöveghely (6. fejezet) a vonallal és a síkkal együtt említi a testet, ezért elsőre természetesnek tűnik azt gondolni, hogy a matematikai testre referál, míg az általunk vizsgált helyeken (2. és 5. fejezet) sínnel rendelkező, tehát természeti testről van szó, akárcsak a többi imént áttekintett passzusban. Ám ne felejtjük el, hogy a *Kategóriák* elmélete szerint az akcidensek, így a mennyiség kategóriájába tartozó attribútumok is az alanyban vannak. Eszerint a 6. fejezetben a testről is mint a szubsztanciában mint alanyban levő dologról kell, hogy beszéljen Arisztotelész (ráadásul a *sóma* és nem a geometriai testre általában használt *stereon* szót használja)! Ezen akkor vajon a természeti vagy a matematikai testet kell értenünk? A *Fizika* második könyve 2. fejezetében pedig, ahol Arisztotelész nyíltan reflektál a kérdésre (ez az a korábban említett hely, ahol még prominens szerepet tölt be a műben a test fogalma), kijelenti, hogy „a fizikai testeknek [*ta physika sómata*] is vannak síkjaik, térbeli alakjuk [*sterea*], vonalaik és pontjaik” (193b23–25), és a természet kutatója is foglalkozik a természeti létezőknek ezzel az aspektusával, akárcsak a matematikus. A két diszciplína csupán más-más megközelítést alkalmaz: a természetfilozófus a természeti testek határaiként vagy járulékaiként vizsgálja őket, míg a matematikus különállónak tekinti őket. Az *égbolt* harmadik könyvében (299a15–17) ezt formulaszerű tömörséggel fogalmazza meg: a matematika „elvonatkoztatás révén létrejövő dolgokkal foglalkozik, a természettudomány ellenben olyanokkal, amelyek hozzátétel révén jöttek létre.” De ugyanez a megfontolás áll az általunk most tárgyalt hely, Az *égbolt* első könyve kezdő szakasza háttérben is, hiszen az, mint láttuk, a testek mellett és más nagyságokat (tehát a vonalat és a síkot) is mint a természettudomány tárgyait határozza meg. Mindez persze közvetlenül nem cáfolja Lang értelmezését, de arra int, hogy a szubsztancia, a mennyiség és a test fogalmainak viszonya mélyebb elemzést igényel.

Utoljára hagytam a szerintem legerősebb ellenérvet. Lang interpretációja szerint, amikor Arisztotelész a „test” szót használja a természeti létezők megnevezésére, azzal analóg módon jár el, mint ha az embert „nevetni képes lényként” neveznénk meg. De vajon tényleg pusztá (azaz nem esszenciális) sajátossága lenne a háromdimenziós térbeli kiterjedés a természeti dolgoknak? Emlékezzünk rá, a *Fizika* második könyvében (egy fejezettel korábban) Arisztotelész azzal határozta meg a természeti létezőket (pontosabban a természeti szubsztanciákat), hogy „minden természeti létező magában hordja mozgásának, illetve nyugalásának forrását, akár helyváltoztatást végez, akár növekszik, illetve csökken, akár másmilyenné válik” (192b13–15). A mozgásformák közül a helyváltoztatás a legalapvetőbb és legegyszerűsebb, hiszen még a többinek (a mennyiségi

és minőségi változásnak, valamint az itt nem említett szubsztanciális változásnak, vagyis a keletkezésnek és pusztulásnak) alá nem vetett természeti létezőkre, az égitestekre is jellemző. Sőt, a nyolcadik könyv 7. fejezetében (260a29–30 és b4–5) azt is ki mondja Arisztotelész, hogy a helyváltoztatás abban az értelemben is elsődleges a mozgások közül, hogy mind a mennyiségi, mind a minőségváltozás előfeltételezi (azt, hogy a szubsztanciális változás is előfeltételezi, a *Metafizika* nyolcadik (H) könyve 1. fejezete mondja ki, 1042b3–5). A *Fizika* harmadik könyvének elején Arisztotelész – emlékeztetve olvasóját a természetnek az előző könyvben adott definíciójára (némi módosítással: itt a nyugvás mint a mozgás ellentéte nem szerepel, viszont belép helyére az általánosabb változás [*metabolé*] terminus) – kijelenti, hogy a természet vizsgálatához „tudnunk kell, hogy mi a mozgás, mert ha nem ismerjük, mi a mozgás, szükségképp a természetet sem ismerjük” (200b12–15). Majd azzal folytatja, hogy a mozgás meghatározását követően „neki kell fognunk áttekinteni mindazt, ami sorban utána jön” (uo. 15–16): a folytonosságot, a végtelent, valamint a helyet, az ürességet és az időt. Ezek ugyanis azok a dolgok, amelyek nélkül „nem lehet mozgás” (uo. 21).²⁰ Ezzel felvázolja a mű hátralevő részének programját, és megadja az egyes könyveket és fejezeteket egyesítő szempontot: a mozgásnak és előfeltételeinek vizsgálata.²¹ Ha valahol, akkor a műnek ezen a pontján lehet az az érzésünk, hogy a test fogalma csakugyan feltűnően hiányzik a *Fizikából*. Ha a mozgásnak előfeltétele a folytonosság, a végtelen oszthatóság, a hely és az idő (az üresség, mint kiderül, nem), akkor vajon a testek létezése, a korpo-realitás miért nem az?

Lang interpretációjával diametriálisan ellentétes Betegh Gábor és szerzőtársai álláspontja, akik elemzéseikkel azt remélik alátámasztani, hogy „a test fogalma döntő jelentőségű a fizika tudománya arisztotelészi projektjének egésze számára” (Betegh–Pedriai–Pfeiffer 2013, 31). Nem meglepő módon persze, ők a testfogalomnak *Az égbolt* című mű első könyve első fejezetében olvasható elemzését tárgyalják,²² és elismerik, hogy nem találunk ehhez fogható explicit elemzést a *Fizikában*, sőt, hogy ott nem is állít olyasmit Arisztotelész, hogy a hely, az idő és a mozgás fogalmaihoz hasonlóan a test fogalmát is elemezni kellene. Sejtésük szerint ennek az az oka, hogy a mű harmadik

²⁰ Ezek közül a későbbi elemzések kizárják az extenzionális értelemben vett, illetve a tényleges végtelent, valamint az ürességet, ezt azonban a program megfogalmazásakor még – legalábbis a szöveg befogadói – nem feltétlenül tudják. Lásd Ross 1936, 534: a felsorolást az előző mondatbeli „úgy tűnik” [*dokei*; a magyar fordításban: „szemmel láthatóan”], illetve az annak nyomán ideértendő „mondják” igének alárendelt tagmondatként kell felfogni, vagyis a közvélekedés megfogalmazásaként.

²¹ Ha elfogadjuk, hogy a mű végső redakcióját megelőzően a II. (B), III. (Γ) és IV. (Δ) könyv egy egyéget alkotott, talán *Peri physeós αβγ* címen (lásd Molnár 2022, 64, 1. lj), akkor e mű fejtegetéseinek egyértelműen analitikus iránya volt: az első könyv a természet fogalmát elemzi, az azt követők pedig ennek előfeltételeit próbálják visszafejteni.

²² Amelynek egyes részei, mint megjegyzik „a testekhez szóló prózahimnusz benyomását keltik” (i.m. 55). A szerzők hangsúlyozzák (i.m. 31 skk.), hogy az elemzett helyen Arisztotelész a testek háromdimenziós kiterjedéséből vezeti le a tökéletességüket, vagyis a testek mint testek már önmagukban egyfajta tökéletességet jelentenek számára, a kozmosz azonban, lévén hogy nemcsak test, de totalitás is, egy még magasabb fokú tökéletességet képvisel. Mindezt ugyanakkor ők is a korai Akadémiával szembeni polemizáló kontextusban találják értelmezhetőnek: egy platonista számára a háromdimenziós kiterjedés önmagában nyilvánvalóan nem jelent tökéletességet, és a kozmosz tökéletességét sem test mivoltából és teljességéből vezetik le, hanem gömb alakjából, abból, hogy valamennyi platóni (matematikai) testet tartalmazza, illetve abból, hogy isteni alkotás és maga is isteni lélekkel bír (i.m. 43, 47 és 55). [Az angol nyelven hivatkozott tanulmányokból vett idézeteket itt is, mint mindenütt a saját fordításomban közlöm. – M. G.]

könyvétől kezdve Arisztotelész a mozgás jelenségére és annak előfeltételeire koncentrált, ezért „csak ott tárgyalja a test fogalmát, ahol a mozgás elemzése során felbukkan” (i.h. 2. l.). Ez azonban ebben a formában biztosan nem lehet a teljes válasz, hiszen joggal vethető ellene – mint az imént láttuk –, hogy a test fogalma vajon miért nem alkotja ugyanúgy a mozgás előfeltételét, mint a hely, az idő vagy a folytonosság fogalma (vagy realistább módon fogalmazva: a testek létezése miért ne lenne éppúgy szükséges a mozgás létezéséhez, mint a másik három jelenség).

Arisztotelész a *Fizika* harmadik könyvében csakugyan nem tematizálja ezt a kérdést. Ugyanakkor az egész mű végén, a nyolcadik könyv egyik utolsó gondolatmenete szerint (Θ.10 267a21–23) „az egy mozgás szükségképp valami kiterjedésnek a sajátja – mert az, aminek nincs kiterjedése, nem mozog – [*ananké de tén mian {kinésin} megethus te tinos einai (u gar kineitai to amegethes)*]”. Az „egy mozgás” kitétel itt a folytonosan és szüntelenül, vagyis Arisztotelész felfogása szerint mozgásállapotváltozás nélkül végbemenő, ezért legtökéletesebb mozgásra, a körmozgásra utal, amelyet Arisztotelész az adott helyen tárgyal. Ennek azonban nincs jelentősége, mert a közbeékelte-zárójelezett érv általánosan mondja ki, hogy mozogni csak térbeli létező képes, vagyis a mozgásnak előfeltétele a kiterjedés (ugyanaz a *megethos* szó, amit *Az égbolt* fordítója „nagyságként” adott vissza). Vagyis, úgy tűnik, mintha Arisztotelész mintegy a *Fizika* legvégén ébredne rá, hogy van még egy számba nem vett előfeltétele a mozgásnak. Erre pedig elég jól rimel, hogy a rendben utána következő természetfilozófiai mű, *Az égbolt* rögtön ennek az előfeltételnek a tematizálásával és elemzésével kezdődik.²³

Ha tisztázni szeretnénk az arisztotelészi testfogalom körüli kettős ambiguitást ([1] vajon a szubsztancia vagy a mennyiség kategóriájába tartozik-e? [2] milyen viszony van a matematikai és a természeti testek között?), érdemes megfontolnunk Paul Studtmann (2002, 2006 és 2008) javaslatát.²⁴ Az [1] pontban jelzett kétértelműség, mondja (Studtmann 2002, 211), valójában trilemma, amelynek harmadik tétele, hogy egyetlen genusz sem tartozhat két különböző kategóriába. A megoldása pedig, hogy két különböző (bár egymással természetesen kapcsolatban álló) testfogalmat kell megkülönböztetnünk Arisztotelésznél. Az egyik („body-q”) a mennyiség kategóriájának genusza és a *Metafizika* ötödik (delta) könyvében, a mennyiség-fogalom különböző jelentéseinek bemutatása során – egy kissé körülményesen felépített szövegben – Arisztotelész *korlátozott, három dimenzió szerinti folytonos nagyságként* határozza meg (Δ.13 1020a10–15). A másik, a szubsztancia genuszának tekinthető testfogalom („body-s”) egy további attribútum hozzáadásával nyerhető az elsőből: *mozgásra képes* korlátozott, három dimenzió szerinti folytonos nagyság. E lépést a *Fizika* második könyvének már általunk is

²³ Ugyanakkor Szimplikiosznak *Az égbolt* adott helyéhez fűzött kommentárja nyomán (aki szerint a két mű közötti folytonosságot éppen az alkotja, hogy a *Fizika* a természeti princípiumokról szól, *Az égbolt* pedig „a princípiumokból következő dolgokról” [*peri tón apo tón arkhón*], elsősorban a testekről; in *De Caelo* 6,31–33) úgy is érvelhetnénk, hogy Arisztotelész ontológiai különbséget látott egyfelől a természet, mozgás, hely, idő, folytonosság stb. mint princípiumok, másfelől a testek mint nem princípium-típusú létezők között, ezért nem kerít sort a testfogalom elemzésére a *Fizikában*. Ekkor persze kérdés marad még, hogy milyen alapon dönthetjük el, hogy valami *arkhé*-e vagy sem: a folytonosság az, ám a testiség mint a nagyság vagy kiterjedés [*megethos*] sajátos válfaja viszont (lásd később) nem az. Ne felejtjük el, hogy Arisztotelész a princípiumok esetében is elsőként azt vizsgálja a *Fizikában*, hogy valóságosak-e (létezik-e a mozgás, a hely, az üresség, az idő stb.).

²⁴ Lang futólag említi Studtmann 2002-es cikkét egy lábjegyzetben mint „az Arisztotelésznél található, testtel kapcsolatos problémák nagyon eltérő tárgyalását” (Lang i.m. 72, 83. l.), de nem vet számot vele. Betegh és társai 2013-as cikkét vélhetőleg nem ismerte saját tanulmánya írásakor.

említett második fejezete indokolja, ahol a matematikus és a természettudós megközelítésmódját éppen azáltal határolja el Arisztotelész, hogy a matematikus a természeti testek határait (a pontokat, vonalakat, síkokat és „térbeli alakokat” [*sterea*] mint különállókat tekinti, azaz gondolatilag [*téi noései*] (a magyar fordításban: „megfontolásai szemszögéből”) elvonatkoztatva a mozgástól (B.2 193b23–35). Ebből az is kitűnik, hogy a fent említett két probléma párhuzamos: a szubsztancia kategóriájának genuszaként felfogott test a természeti test, míg a mennyiség kategóriájának genusza a matematikai test.²⁵ Studtmann érvelése számomra meggyőző, és megfontolandónak találok azt a további, Aquinói Tamásra visszahivatkozó értelmezési törekvését is (Studtmann 2008, 1. fejezet), hogy a kategóriák rendszerét, vagy legalábbis a mennyiség és a minőség kategóriáit levezessük az arisztotelészi hülomorfizmusból (a mennyiség kategóriáját az anyagból, a minőségét a formából), ám ebbe a kérdésbe jelenleg nem tudunk belebo-
csátkozni.

A fenti megfontolások alapján, úgy vélem, egyértelműen kijelenthetjük, hogy nem tartható a test kategóriáját leértékelő, háttérbe szorító értelmezés. A testi mivolt igenis esszenciális attribútuma a természeti szubsztanciáknak, nem pusztán sajátossága.²⁶ Ha egy természeti szubsztanciától elvonnánk a testiséget, a térbeli kiterjedést megszűnne természeti szubsztancia lenni, ezzel szemben ha az embert megfosztanánk a grammatika megtanulásának képességétől, attól még nem szűnne meg ember lenni.

Az alfejezet hosszú és szerteágazó gondolatmenete után érdemes talán összegzésül rögzíteni, hogyan fordul elő az általános testfogalom a vizsgált helyeken. Az *égbolt* harmadik könyve és a *Metafizika* hetedik könyve mellett, mint láttuk, expliciten megjelenik Az *égbolt* első, A *lélek* második és a *Metafizika* ötödik (Delta) könyvében szereplő tipológiában is, bár az utóbbiban némiképp következetlenül: „Szubsztanciának mondjuk az egyszerű testeket [...], aztán általában a testeket...” [*ta te hapla sómata ... kai holós sómata*]. Logikailag ezt nyilvánvalóan úgy kell érteni, hogy szubsztanciának mondjuk általában a testeket, és ezen belül az egyszerű testeket [és a nem egyszerű testeket]. A *Meteorológia* első könyvében – még kevésbé világosan – egyszer „a testi elemekről” [*peri tón stoikheión tón sómatikón*], másszor „a testek első eleméről” [*tu protu stoikheiu tón sómatón*] olvasunk, elkenve az „általában vett test (egyszerű test – összetett test)” felosztást. Hiányzik ugyanakkor az általános testfogalom a *Fizika* második, valamint a *Metafizika* nyolcadik és tizenkettedik könyvéből vett szöveghelyeinkből.

Összetett testek és testtel rendelkező dolgok

(Az *égbolt* első és A *lélek* második könyve)

Térjünk most vissza arra korábban (58. o.) felvetett problémára, hogy miként kell értenünk az egyes helyeken Arisztotelész által „összetettnek” minősített testek vagy szubsztanciák kategóriáját.

²⁵ Betegh et al (i.m. 60–61, Appendix 3) ezzel párhuzamosan érvel, csak ők a mozgás helyett a természet fogalmára alapoznak: a matematikus a testeket pusztán mint három dimenzióban kiterjedt dolgokat vizsgálja, míg a természettudós a háromdimenziós kiterjedés mellett azt is tekintetbe veszi, hogy „természetük van”, vagyis magukban hordozzák a mozgás és a nyugalom forrását.

²⁶ Másként fogalmazva: a testiség csak abban a tágabb értelemben véve sajátossága a természeti szubsztanciáknak, amelybe az esszenciális tulajdonságok is beleértendők, vö. *Topika* A.4 101b19–24: „a sajátosságok egy része az esszenciát jelenti, a másik része meg nem jelent esszenciát, osszuk föl a sajátosságot az említett két részre, és az esszenciát jelentőt nevezzük »definíciónak«, a másikat pedig nevezzük mindkettjük közös nevével »sajátosságnak«.”

Ilyen volt *Az égbolt* első könyvében szereplő „természettől fogva összeálló dolgok” [*ta physei synestóta*] kifejezés, amely kétféleképpen értelmezhető:

- 1. azonos a természeti szubsztanciákkal (vagyis magában foglalja az egyszerű testeket is);
- 2. a természeti szubsztanciák közül csak az összetett testeket és az élőlényeket foglalja magában, az egyszerű testeket nem.

Hasonlóképpen, *Az égbolt* harmadik könyvében szereplő „belőlük álló dolgok” [*hosa ek tutón*] kifejezés, amelynek három lehetséges értelmezését különíthetjük el:

- 1. egyszerű testekből álló dolgok (élettelen összetett testek és élőlények);
- 2. egyszerű testekből álló dolgok (élettelen összetett testek);
- 3. testekből álló dolgok (élőlények, beleértve az égboltot és az égitesteket is).

Végül a *Metafizika* ötödik könyvének Delta-tipológiájával kapcsolatban szintén felvethető, hogy az

egyszerű testek – általában vett testek
– ezekből összetett élőlények és daimóni lények

felosztásban ott rejlik a nem egyszerű, tehát összetett testek kategóriája is, ám kérdés, hogy ennek milyen tartalmat tudunk adni.

Eddigi elemzéseink eredményét, valamint ezeket a még függőben lévő értelmezési alternatívákat az alábbi táblázatban lehet összefoglalni (1. táblázat):

1. táblázat. A test kategóriája és a fölé-, mellé- és alárendelt fogalmak

a természetinek mondott dolgok közül szubsztanciák = természeti szubsztanciák DC-Γ		
természettől fogva összeálló dolgok DC-A (1. értelmezés)		
[természeti] testek Me-A, [DC-A], DC-Γ; DA-B; M-Δ lélekkel nem bíró dolgok DA-B		testekkel együtt létrejövő dolgok DC-Γ
egyszerű testek (elemek) F-B, DC-Γ, M-Δ, (M-Z), M-H	[összetett testek] [DC-A]; [M-Δ] egyszerű testekből álló dolgok DC-Γ (2. értelmezés)	testekből álló dolgok DC-Γ (3. értelmezés), M-Δ testtel bíró dolgok DC-A élettelen bíró dolgok DA-B
	egyszerű testekből álló dolgok DC-Γ (1. értelmezés) természettől fogva összeálló dolgok DC-A (2. értelmezés)	

Rövidítések: DA-B: *A lélek* II. (B) könyv; DC-A: *Az égbolt* I. (A) könyv; DC-Γ: *Az égbolt* III. (Γ) könyv;
F-B: *Fizika* II. (B) könyv; M-Δ: *Metafizika* V. (Δ) könyv; M-Z: *Metafizika* VII. (Z) könyv;
M-H: *Metafizika* VIII. (H) könyv; Me-A: *Meteorológia* I. (A) könyv
Forrás: saját szerkesztés

A fenti kérdések tisztázása akkor válik majd lehetővé, amikor egyfelől az egyszerű testek, másfelől az összetett élettelen dolgok típusát vesszük részletesebben szemügyre. Jelenleg az ebben a tekintetben kevésbé nehézségekkel terhes kategóriát, az élőlényeket tudjuk beilleszteni a struktúrába.

A *lélek* (B.1 412a13–16) megfogalmazása szerint „[a] természeti testek közül némelyekben van élet [*ekhei zóén*], másokban nincs. [...] ...minden természeti test, amelynek része van az életben [*metekhón zóés*], szubsztanciának tekinthető, mégpedig az összetett szubsztancia értelmében.”

Az *égbolt* első könyvének ezzel analóg megkülönböztetése szerint pedig a „természettől fogva összeálló dolgok” [*ta physei syneistéa*] egyik típusa a testek és nagyságok, a másik pedig azok a dolgok, amelyek „rendelkeznek testtel és nagysággal” [*ekhei sóma kai megethos*] (268a1–6). Ez utóbbit Szimplikiosz (i.m. 6,35–7,1) óta általánosan az élőlényekre értik az értelmezők, noha Arisztotelész itt nem nevezi meg őket.

Megfigyelhetjük, hogy a két szöveg ellentétes irányból határozza meg az élőlényeket: a lélekfilozófiai munka a testek genusán belül helyezi el őket, a differencia pedig az élettel (következésképpen: lélekkel) való bírás. A kozmológiai mű viszont a (puszta) testekkel és nagyságokkal szembeállítva határozza meg őket, és nem az élet, hanem a testtel birtoklását adja meg jellemzőjüként. Szigorú értelemben az utóbbi esetben nem is generikus-specifikus rendezésről van szó, hiszen a két alkategória nem abban tér el egymástól, hogy valamely jellemző az egyiknél megvan, míg a másiknál hiányzik, hanem két egymást kölcsönösen kizáró (bár egymással nyilvánvalóan összefüggő) jellemzőjük van. Az egyik típus tagjaira azt mondhatjuk, hogy ők maguk testek, a másikra, hogy birtokolnak testet. Ez utóbbiak, az élőlények tehát egyaránt meghatározhatók testtel, illetve élettel (lélekkel) bíró lényekként. Ugyanakkor a birtoklásnak [*ekhein*] ez a fajtája nyilvánvalóan nem implikál egy elkülönült birtokost, hiszen mi lenne az emberben az a testtől és lélektől is különböző dolog, ami a testet és a lelket egyaránt birtokolja.²⁷

Ugyanakkor, ha a testtel rendelkező szubsztanciákat megfeleltetjük az élettel rendelkező lényeknek, akkor Arisztotelésznél az égitesteket is ebbe a kategóriába kellene sorolnunk. Legalábbis *Az égbolt* második könyvének 12. fejezete alapján, amely felveti, hogy az égitestekről nem úgy kellene gondolkodnunk „mint testekről”, amelyek „tökéletesen híján vannak a léleknek [*apsykhón de pampan*]”, „inkább úgy kellene felfognunk őket, mint amelyek részesednek a cselekvésben és az életben” (292a18–21).

Az előző alfejezet végkövetkeztetését érdemes a testi létezők különböző típusaira külön is rögzíteni. Az egyszerű testeknek eszerint esszenciális jellemzője, hogy testek. Hasonlóképpen, az egyszerű testekből összetett élettelen dolgoknak (amennyiben értelmezni tudjuk majd e kategóriát Arisztotelésznél) esszenciális jellemzője (lesz), hogy testek. Az élőlényeknek pedig, végezetül, esszenciális jellemzője – nem az, hogy testek, hanem hogy van testük.

²⁷ Az *ekhein* igének ezt a jelentésváltoztatát Arisztotelész a *Kategóriák* 15. fejezetében (15b23) számba is veszi, bár nem elemzi. Ott arról beszél, hogy „egy testrésznek – például kéznek vagy lábnak – »birtokában lenni.«” A *Metafizika* Delta könyvének megfelelő (23.) fejezetéből (1023a8–25) viszont mintha már elsikkadna ez a variáns.

Pusztulásnak alávetett és örökké fennálló természeti szubsztanciák*(A Metafizika Lambda-listája és az Állatok részei első könyve)*

A Lambda könyv elején az érzékelhető, vagyis természeti szubsztanciák körén belül tett megkülönböztetés egy további számunkra releváns szerkezeti bontást hoz magával: Arisztotelész megkülönbözteti a pusztulásnak alávetett és az örökké fennálló érzékelhető szubsztanciákat. Az előbbire példának ismét a számára paradigmaticus típust, az élőlényeket hozza fel. Az új, általánosabb kategóriával („mulandó érzékelhető szubsztancia”) kapcsolatban persze felvethető a kérdés, hogy miért csak az élőlényeket tartalmazza, hiszen az arisztotelészi felfogás szerint a szublunáris világban az élettelen dolgok, sőt maguk az elemek is alá vannak vetve a létrejövés és megszűnés, illetve egymásba alakulás folyamatainak.²⁸ Vagyis itt bővebb felsorolásra számíthatunk és akár további szerkezeti bontásra. A legegyszerűbb válasz az lenne, ha a szöveg háttérében már a szubsztancia revideált, a *Metafizika* Zéta könyvében kidolgozott fogalmát feltételeznénk, amely az élőlények részeit és az egyszerű testeket kizárja, ám ahhoz, hogy ezt egyértelműen kijelenthessük, azt is figyelembe kell vennünk, mit tudunk megállapítani a két könyv időrendi viszonyairól. Így a kronológia tárgyalásáig el kell halasztanunk a választ. Annyit mindenesetre érdemes addig is megjegyeznünk, hogy a probléma nem olyan éles, mint első pillantásra tűnik, hiszen Arisztotelész a növényeket és az állatokat csak példaként [*hoion*] említi.

Az érzékelhető és örök szubsztanciákra a szöveg nem ad példát, ám valamivel később, a Lambda könyv 2. fejezetében megtudjuk, hogy más anyaguk van, mint a keletkező és pusztuló szubsztanciáknak: olyan anyag, amely nem képes keletkezésre (és pusztulásra), csak helyváltoztató mozgásra (1069b25–26), a 7. és 8. fejezet pedig egyértelművé teszi, hogy az égi jelenségekre kell gondolnunk. A hetedik fejezet az első (legkülső) égboltot nevezi meg (1072a223) – és ezzel párhuzamosan bevezeti a mozdulatlan mozgató

²⁸ Elders (1972, 82) feltételezése szerint az élőlények említése vagy nem egyéb a szövegbe épült glosszánál, vagy valamely eredetileg teljesebb, az elemeket is tartalmazó felsorolás töredéke. Éppen az elemek említésének hiánya miatt kételkedik abban, hogy a tagmondat a kéziratokban fennmaradt formájában Arisztotelésztől származna. Persze első pillantásra meglehetősen furcsa vád Arisztotelésszel szemben, hogy az elemeket nem említi, hiszen a szöveg éppen azt mondja ki pár tagmondatnál később, hogy a „ennek az elemeit kell megragadnunk” (noha az nyitott kérdés, hogy pontosan minek is, de mindenképpen az érzékelhető szubsztanciák egyik, másik vagy mindkét válfaja a szóba jövő jelölt). Az azonban kétségtelen, hogy nem az érzékelhető szubsztanciák példaként szerepelnek az elemek, vagyis az élőlényekkel egy sorban, és nem is a többi felsorolásra jellemző formában, „egyszerű testekként” utal rájuk Arisztotelész. Érdemes ezért megfontolni, mit is ért itt *stokheia* alatt? A Lambda könyv legelején (1069a18–19) arról olvasunk, hogy a szubsztancia „elveit és okait” [*hai arkhai kai ta aitia*] vizsgáljuk. Amikor azonban ez a gondolat újra felmerül, a preszókratikusokkal kapcsolatban (1069a25–26), már a szubsztancia „elveinek, elemeinek és okainak” [*arkhai kai stokheia kai aitia*] vizsgálata a megfogalmazás. A preszókratikusok a partikuláris dolgokat tették meg szubsztanciának, például a tüzet és a földet. Itt tehát egyfelől előkerülnek az arisztotelészi egyszerű testek mint lehetséges szubsztanciák, ugyanakkor vegyük észre, nem ezeket nevezi Arisztotelész elemeknek, hanem az ő elveik, elemeik és okaik kutatásáról beszél. – Ugyanakkor nemcsak Arisztotelész korai szubsztanciaelméletében (a *Kategóriákban*) vannak jelen teljesen hangsúlytalanul a példák között az elemek (lásd 56. o.), de – mint később látni fogjuk – végül a *Metafizika* Zéta könyvének érett elemzései is megvonják tőlük a szubsztancia-státuszt. Mivel azonban Elders (i. m. 54. és 56.) a Lambda könyv első fejezetét nagyon korai Arisztotelész-szövegnek tekinti, ez utóbbi megfontolás nyilvánvalóan irreleváns számára. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a fejezet korai datálása is tartalmi megfontolásokon alapul, és ilyen alapon a tárgyalt mondat, mint láttuk, felfogásában közelebb hozza a szöveget *Az égbolt* című munkához.

gondolatát, vagyis Arisztotelész saját jelöltjét az örökkévaló és mozdulatlan szubsztanciára. A nyolcadik pedig hozzáteszi a bolygókat (1073a28–34), majd általában csillagokról kezd beszélni, végül bevezeti a knidoszi Eudoxoszra hivatkozva a szférák kategóriáját (1073b17) – és ezzel párhuzamosan kijelenti, hogy egynél több mozdulatlan mozgatonak kell lennie. Mindebből számunkra elsősorban az az érdekes, hogy az érzékelhető és örök szubsztanciáknak két altípusa különíthető el Arisztotelész elemzéseiben: egyfelől a csillagok (az állócsillagok mellett a bolygókat is beleértve), másfelől pedig a csillagokat hordozó égi szférák (a legkülső égboltot is beleértve). *Az égbolt* első és második könyve fejtegetései alapján pontosabban is rekonstruálható mindaz, amit itt Arisztotelész csak vázlatosan, utalásszerűen említ. Az égi szféra anyagát az első elem vagy első test alkotja.²⁹ Ez az az anyag, amely nem képes keletkezni és pusztulni (sem pedig – tegyük hozzá – minőségi vagy mennyiségi változásra), csak helyváltoztató mozgásra, méghozzá annak lehetséges fajtái közül is egyedül a körmozgásra. A koncentrikusan elrendeződő égi szférák körmozgása tengely körüli forgást jelent, a csillagoké pedig, mivel egy-egy szférához kapcsolódnak, körpályán való haladást, keringő mozgást (*De Caelo* B.7–8; Judson 2015, 159). Amikor Arisztotelész az égbolt részeiről beszél, akkor azt elvileg mind a szférákra, mind a csillagokra kellene érteni, de, mint láttuk, az egyedüli lista, amelynél közelebről meghatározza, hogy mire gondol (a Zéta-lista), csak a csillagokat – és a rendszerében szintén annak számító Napot és Holdat – említi.³⁰ Arról nem beszélve, hogy, mint az előző alfejezetben láttuk, Arisztotelész az égiteketek élettel bíró szubsztanciáknak tekinti, legalábbis *Az égbolt* című munkában. Arról azonban nem beszél, hogy ez a hordozó szférákra is igaz lenne. De akkor a szférák hol helyezkednek ez a szubsztanciák rendszerében?

A Lambda könyv első fejezetének tanulsága számunkra mindenesetre az, hogy a felsorolás tételeit két csoportra kell bontanunk, két különböző ontológiai régió között kell elosztanunk: az égbolt, az égbolt részei és az égboltot alkotó egyszerű test (az aithér) az örök és mozgó létrejöttéhez tartoznak, míg az élőlények, részeik és az őket alkotó egyszerű testek (a többi négy elem) a keletkező és pusztuló dolgok léttartományához, noha a két régió szerkezete azonban homológ.

A Lambda-könyvnek ezzel a megkülönböztetésével egybeesik egy eddig még figyelembe nem vett hely, *Az állatok részei* első könyve 5. fejezetének (644b23ff) osztályozása, amely a természet révén összeálló dolgokat [*tón usión hosai physei synestasi*] osztja két részre: egyfelől a nem keletkezett, nem pusztuló, mindörökké létező, másfelől a keletkezésnek és pusztulásnak alávetett dolgokra. Az utóbbira természetesen ismét a növényeket és az állatokat kapjuk példának, az előbbi csoportot azonban csak a „tisztetlet ébresztő” és az „isteni” leírással határozza meg (persze nehéz lenne nem az égitekre gondolni), miközben amellet érvel, hogy mindkettő egyaránt érdemes a tanulmányozásra (645a4 ff). Ez utóbbi mintegy a *Meteorológia* programadó passzusának kiengyeltet tematizációját visszhangozza.

²⁹ A későbbi hagyomány ezt nevezi majd ötödik elemnek/testnek/szubsztanciának, illetve aithérnek, Arisztotelész azonban egy inkább csak terminológiatörténeti utalástól (*De Caelo* 270b20–21) eltekintve következetesen tartózkodik ez utóbbi elnevezéstől, lásd Falcon 2005, 113–117.

³⁰ Az Arisztotelész itt vázolt kozmológiai-asztronómiai elméletével kapcsolatban felvethető számos nehézség közül csak egyet emelnék ki: ha az égbolt és részeinek anyaga, az első egyszerű test („aithér”) láthatatlan, akkor hogyan sorolhatja Arisztotelész az ebből az anyagból álló szférákat (és magukat a csillagokat is!) az érzékelhető szubsztanciák közé. (Ez egyben azt a további problémát is felveti, hogy ha a csillagok is ugyanebből az anyagból állnak, akkor miért világítanak – Arisztotelésznek *Az égbolt* B.7. fejezetében adott sűrűlédáselmélete hírhedten rossz megoldás.) Mindehhez és további nehézségekhez lásd újabban: Judson i.m.

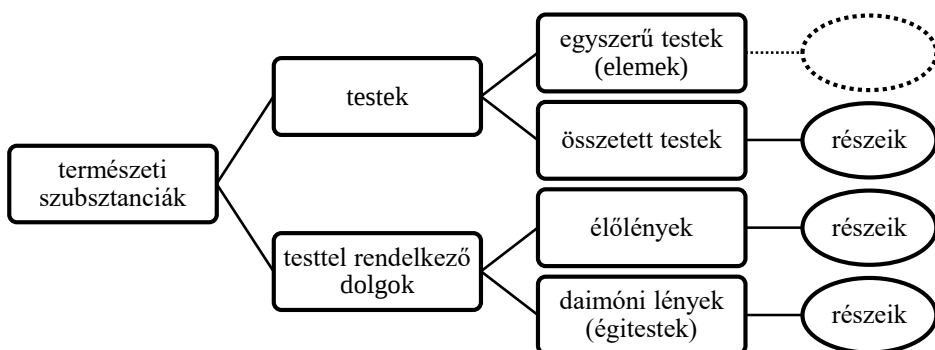
A teljes szerkezet

(A Metafizika Delta-listája)

A fejezet eredményeit az 1. ábra rögzíti. A természeti szubsztanciákon belül a testeket és a testtel rendelkező dolgokat kell először elkülönítenünk, majd a testek kategóriáján belül az egyszerű és az összetett testeket, míg a testtel rendelkező dolgokon belül a szublunáris világ pusztulásnak alávetett élőlényeit és az égboltban örökké fennálló égitesteket. A részek kategóriája elvileg mindegyikhez járulhat, bár az egyszerű testek esetében erősen kérdéses az értelme.

Elmondhatjuk, hogy ez a szerkezeti ábra áll a vizsgált szöveghelyek háttérében, abban az értelemben, hogy noha a legtöbb passzusban nem találjuk meg ennek a komplex osztályozásnak valamennyi elemét, nem is mondanak ellent neki. Az egyes helyeken hiányzó fogalmak többnyire jól magyarázhatók az adott kontextus sajátosságaiból. Természetesen nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, és ezt a későbbiekben még meg kell vizsgálnunk, hogy Arisztotelész intellektuális fejlődése során változott ez a rendezési séma, és a listák közötti diszkrepanciák egy része ennek tudható be.

1. ábra. A természeti szubsztanciák osztályozásának általános sémája Arisztotelésznél

Forrás: saját szerkesztés

Megfigyelhetjük, hogy a fenti egyesített stemma legtöbb tételét (vagyis a legalsó szintű fogalmakat) a Zéta-lista adja vissza, az alapstruktúráját viszont a – tételek tekintetében leghiányosabb – Delta-lista (az egyes szöveghelyek sajátos szerkezeti ábráját lásd a Függelékben).

További érdekesség, amely mögé azonban nehéz lenne jelentőséget látni: úgy tűnik, hogy szerkezeti elemzésük alapján a tárgyalt szöveghelyek dublettekbe, még hozzá a legtöbb esetben egy metafizikai és egy természetfilozófiai passzusból álló dublettekbe rendezhetők (2. táblázat). A mintázatot, mint látható, csak pár helyen törik meg: a *Kategóriákból* a *Metafizika* hatodik könyvéből vett passzusok esetében logikai (és nem természetfilozófiai) párja van a metafizikainak; *A lélek* második könyvéből vett szövegrészünk, noha természetfilozófiai műről van szó, metafizikai (szubsztanciaelméleti) tematikájú (lásd Molnár i.m. 77.), végül a *Meteorológia* kevésbé strukturált Alfa-listáját nem feleltethetjük meg a Delta-lista leginkább tagolt tipológiájával.

2. táblázat. Az elemzett szöveghelyekből alkotható szerkezeti párok

természetfilozófia	logika / első filozófia
—	Kategóriák 2–5; Metafizika Epszilon
Fizika Béta-lista	Metafizika Éta-lista
Az égbolt Gamma-lista	Metafizika Zéta-lista
Az égbolt első könyv	A lélek második könyv
Az állatok részei első könyv	Metafizika Lambda-lista
Meteorológia Alfa-lista	—
—	Metafizika Delta-lista

Forrás: saját szerkesztés

(folytatása következik)

Irodalom

Aristotle 1952. *Meteorologica*. Tr. by H. D. P. Lee. Loeb Classical Library. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. DOI [10.4159/DLCL.aristotle-meteorologica.1952](#)

Arisztotelész 2006a. *A létrejövés és a pusztulás*. Ford.: Bognár László; Miskolc–Budapest: ME BTK Filozófiatörténeti Tanszék–Lestár.

Arisztotelész 2006b. A lélek. In uő: *Lélekfilozófiai írások*. Steiger Kornél fordítását átdolgozta Brunner Ákos és Bodnár István. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Arisztotelész 2009. Az égbolt. Ford. Lautner Péter. In Arisztotelész: *Az égbolt* – Pszeudo-Arisztotelész: *A világrend*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 5–146.

Arisztotelész 2023a. *A természet*. Ford.: Bognár László. Második, javított kiadás. Budapest: L’Harmattan.

Arisztotelész 2023b. Kategóriák. In uő: *Organon. Logikai értekezések*. Rónafalvi Ödön fordítását átdolgozta Steiger Kornél. Budapest: Gondolat Kiadó, 31–77.

Arisztotelész 2024. *Metafizika*. Ford.: Bene László, Lautner Péter, Steiger Kornél. Budapest: Atlantisz.

Beekes, Robert S. P. – Lucien van Beek 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden–Boston, Brill.

Betegh, Gábor – Francesca Pedriali – Christian Pfeiffer 2013. The Perfection of Bodies: Aristotle’s *De Caelo* I.1. *Rhizomata* 1(1): 30–62. DOI [10.1515/rhiz-2013-0002](#).

Bodéüs, Richard 2001. „Introduction.” In uő (szerk.): *Aristote: [Catégories]*. Paris: Les Belles Lettres, CI–CLXXXVII.

Bodnár, István és Pierre Pellegrin 2006. Aristotle’s Physics and Cosmology. In Mary Louise Gill – Pierre Pellegrin (eds): *A Companion ot Ancient Philosophy*. Malden (Ma.): Blackwell Publishing, 270–291. DOI [10.1002/9781444305845.ch15](#).

Bonitz, Hermann (ed.) 1870–1961. *Aristotelis opera. Volumen 5. Index Aristotelicus*. Berlin, De Gruyter. DOI [10.1515/9783110852332](#).

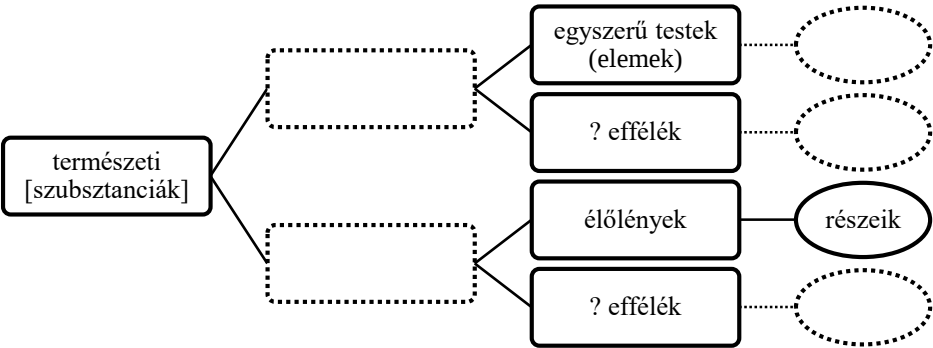
- Elders, Leo 1972. *Aristotle's Theology. A Commentary on Book A of the Metaphysics*. Assen: Van Gorcum – Prakke & Prakke.
- Falcon, Andrea 2005. *Aristotle and the Science of Nature. Unity without Uniformity*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI [10.1017/CBO9780511482519](https://doi.org/10.1017/CBO9780511482519).
- Frede, Michael 1987. The Title, Unity, and Authenticity of the Aristotelian *Categories*. In uő: *Essays in Ancient Philosophy*. Minneapolis, University of Minnesota Press 11–28.
- Judson, Lindsay 2015. Aristotle's Astrophysics. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 49 (Winter), 152–192. DOI [10.1093/acprof:oso/9780198749516.003.0005](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198749516.003.0005).
- Kahn, Charles H. 1979. *The Art and Thought of Heraclitus*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kirk, G. S. – J. E. Raven – M. Schofield 1998. *A preszokratikus filozófusok*. Ford.: Cziszter Kálmán és Steiger Kornél. Budaest: Atlantisz Kiadó.
- Kretschmer, Erika 1929. Beiträge zur Wortgeographie der altgriechischen Dialekte. *Glotta* 18(1–2): 67–100.
- Lang, Helen S. 2014. Aristotle on sensible object: natural things and body. In Claudia Baracchi (ed.): *The Bloomsbury Companion to Aristotle*. London: Bloomsbury, 59–74. DOI [10.5040/9781472548290.ch-003](https://doi.org/10.5040/9781472548290.ch-003).
- Liddel, Henry George – Robert Scott – Henry Stuart Jones 1996. *A Greek–English Lexicon*. Ninth edition with a supplement. Oxford: Clarendon Press.
- Molnár Gábor 2022. A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél. Első rész. *Acta Scientiarum Socialium* 50: 63–82. DOI [10.33566/asc.3789](https://doi.org/10.33566/asc.3789).
- Nuyens, François 1948. *L'évolution de la Psychologie d'Aristote*. Louvain–Le Haye–Paris: Éditions de l'Institut Supérieur de Philosophie.
- Ross, David 1936. „Introduction”, „Analysis” és „Commentary”. In uő (szerk.): *Aristotle's Physics. A Revised Text with Introduction and Commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1–118, 337–455, illetve 456–731.
- Snell, Bruno 1946. *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. Hamburg, Claassen & Goverts.
- Studtmann, Paul 2002. The Body Problem in Aristotle. *Apeiron* 35(3): 211–234. DOI [10.1515/APEIRON.2002.35.3.211](https://doi.org/10.1515/APEIRON.2002.35.3.211).
- Studtmann, Paul 2006. Prime Matter and Extension in Aristotle. *Journal of Philosophical Research* 31: 171–184. DOI [10.5840/jpr_2006_21](https://doi.org/10.5840/jpr_2006_21).
- Studtmann, Paul 2008. *The Foundations of Aristotle's Categorical Scheme*. Milwaukee, Wisc.: Marquette University Press.
- West, Martin L. 1995. The Date of the Iliad. *Museum Helveticum* 52, 203–219.
- West, Martin L. 2011. *The Making of the Iliad: Disquisition and Analytical Commentary*. Oxford, Oxford UP. DOI [10.1093/acprof:osobl/9780199590070.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199590070.001.0001).

A Függelék ábráinál használ jelzések (l. a következő oldaltól):

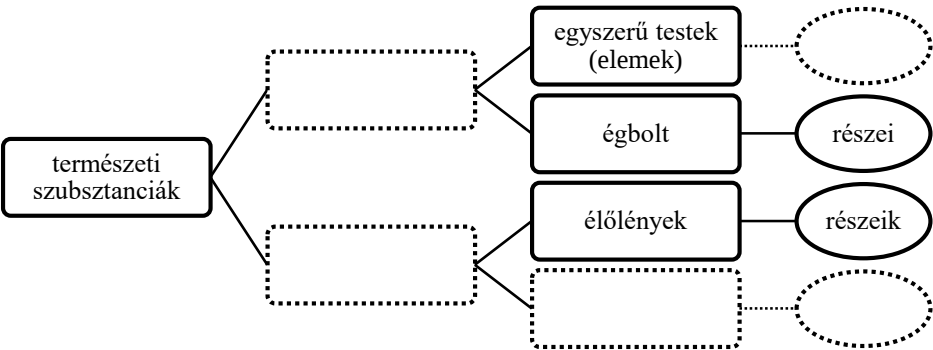
- szaggatott vonallal jelzett keret: az adott szövegben hiányzó kategória;
- [szögletes zárójelbe tett elnevezés]: az adott szöveghelyen nem szereplő, de implikált vagy beleérthető név vagy névelem;
- kérdőjel: a kategória szerepel a szövegben, ám nem teljesen egyértelmű az értelmezése és következőképpen a struktúrában elfoglalt helye.

Függelék – A tárgyalt szövegrészekben található tipológiák rekonstrukciója

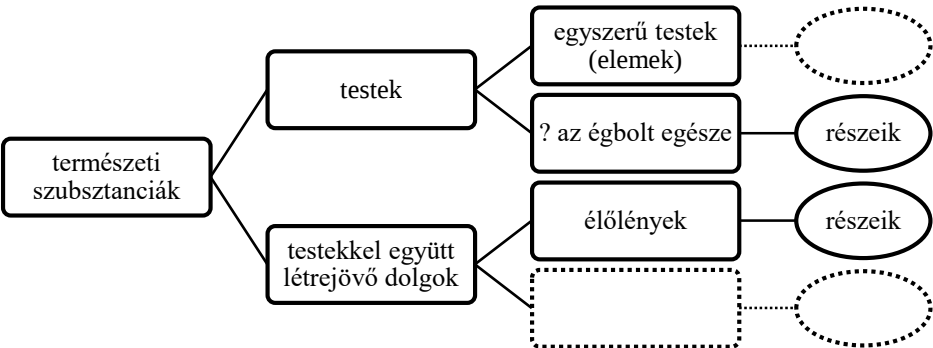
(a) A Fizika Béta-lista

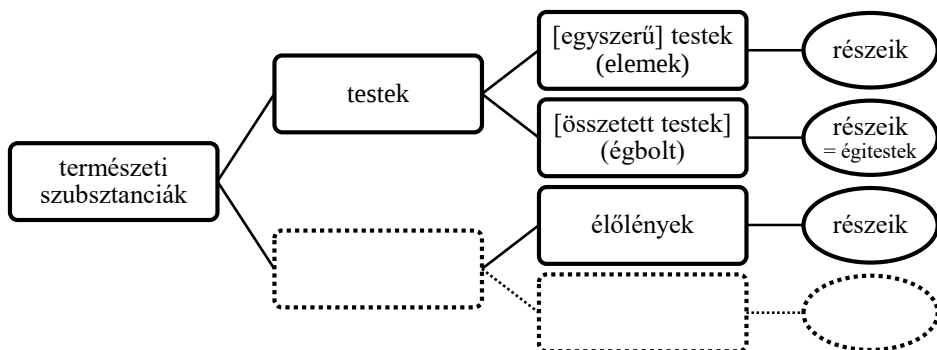
(b) A Metafizika Éta-lista

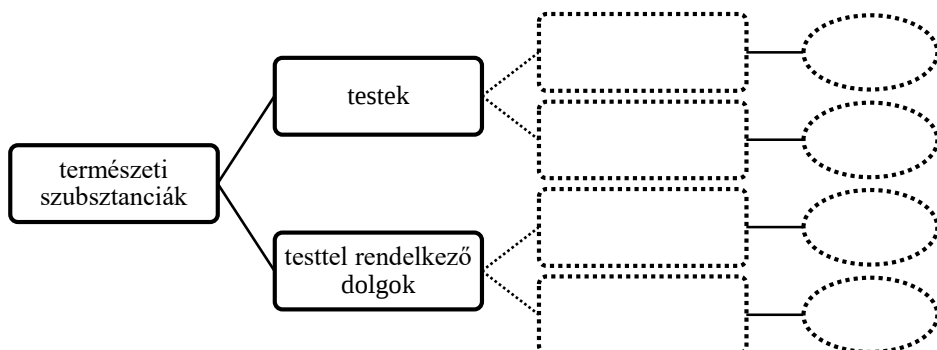
(c) Az égbolt Gamma-lista

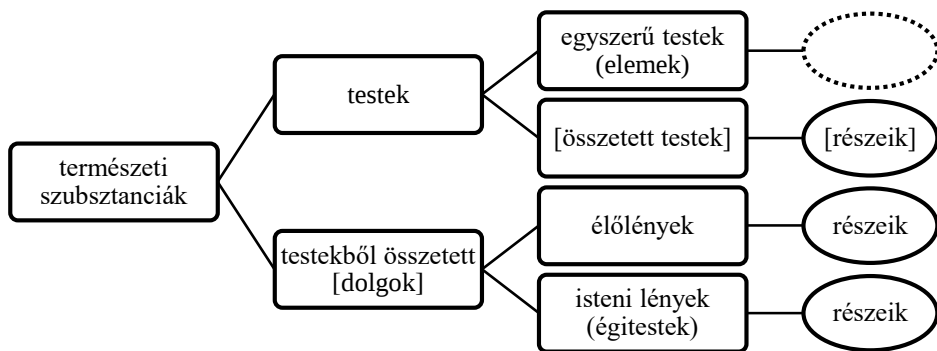
(d) A *Metafizika* Zéta-lista

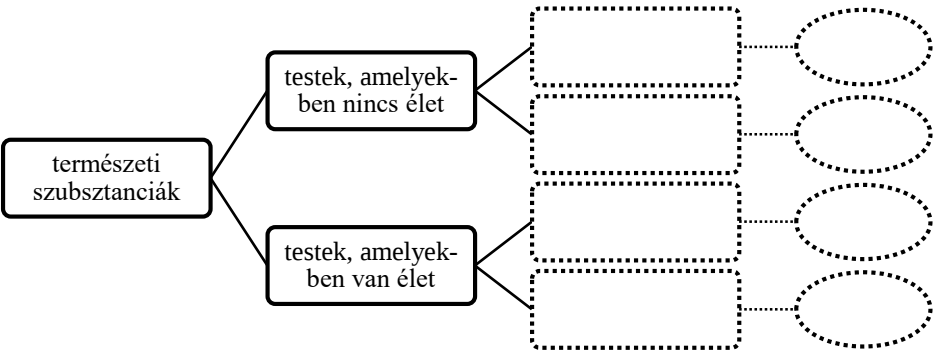
(e) Az *égbolt* első könyvében található megkülönböztetés

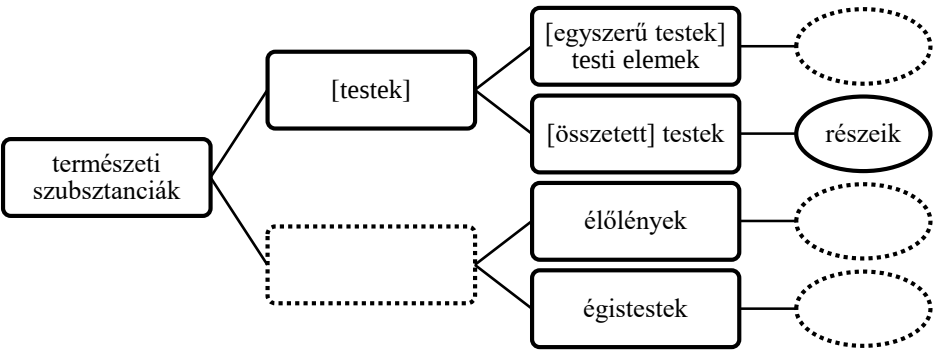
(f) A *Metafizika* Delta-lista

(g) *A lélek* második könyvében található megkülönböztetés

(h) *A Meteorológia* Alfa-lista

(i) *A Metafizika* Lambda könyvében található megkülönböztetés

